

Pluraliseringstendensen en onderhandelingsculturen in het gezin*

Probleemschets

Op de vraag: 'Wat is een gezin?' zouden nog niet zo lang geleden de meeste Westeuropeanen een ondubbelzinnig antwoord hebben gegeven: een echtpaar met een of meer kinderen. Zeker in Nederland bestond het beeld van de moeder en huisvrouw die 's middags haar kinderen uit school opwachtte met een kopje thee, van een hard voor 'zijn' gezin werkende vader, en van nette en gehoorzame kinderen. Zij verzamelden zich 's avonds onder de lamp om de tafel om de dag gezamenlijk te besluiten.

'Zeker op zaterdagavond, dan kwam er een krant op tafel vol met pelpinda's en een flesje Exota-limonade...Ik kan nog altijd wel terugkijken op een plezierige jeugd. Je mocht niet veel, maar eigenlijk mocht niemand veel...En dat is heel leuk als je het daar tegenwoordig met mensen over hebt, want iedereen heeft op zaterdagavond pinda's gepeld...' (du Bois-Reymond en Van Elteren 1990, 225).

Dat beeld was ideologie en werkelijkheid voor vele kinderen die hun jeugd in de jaren vijftig en zestig beleefden, zoals boven aangehaalde respondenten. Ook toen leefde niet iedereen in zo'n modelgezin. Maar de meeste mensen dachten dat het wel zo hoorde, en ook wetenschappelijke beschouwingen over het gezin maten hun oordeel af aan dat ideaal, zowel wat betreft de gezinsstructuur en taakverdeling tussen man en vrouw als wat betreft de opvoedingswaarden van deugd en plichtsbef.

Dat beeld is gedurende de laatste twee, drie decennia ook in Nederland in stukken gebarsten. Er zijn nu vele beelden van gezins-

* Dit artikel is een bewerkte versie van het paper 'Pluraliseringstendensen en onderhandelingsculturen in het gezin' voor het SISWO-congres *Culturen en Identiteiten*, Amsterdam, 28 en 29 april 1992. Met dank aan Bernard Kruithof en Christien Brinkgreve voor tekstverbeteringen en suggesties om gedachten toe te spitsen.

vormen in omloop. Bij lange na niet meer alle moeders wachten hun kinderen na school op en de kans op een gezellige avond onder de lamp is klein geworden omdat niet alleen volwassenen maar ook kinderen volle agenda's hebben. Deze en andere wijzigingen in beeldvorming en werkelijkheid van het gezin weerspiegelen de enorme 'Moderniseringsschub' die de naoorlogse westerse samenlevingen hebben ondergaan en nog ondergaan.

Ook binnen de mens- en maatschappijwetenschappen heerst geen eensgezindheid over moderne gezinnen. Modern - daar begint de verwarring al. In welke opzichten modern of zelfs 'postmodern'?¹ Voorlopig onderscheid ik drie hoofdstromingen die zich met gezinsvraagstukken bezig houden: macro- en cultuursociologisch georiënteerde theorieën; de gezinspedagogiek; en de orthopedagogiek. In het kader van de eerste stroming wordt gekeken naar demografische en mentale trends die zich de afgelopen decennia hebben voorgedaan. De belangrijkste zijn de dalende kindertallen, verschuivingen in de arbeidsdeling tussen de seksen mede als gevolg van stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen, individualisering en egalisering binnen menselijke verhoudingen, en gezinspluriformiteit. Naast het traditionele standaardgezin van een levenslang huwelijk met kinderen ontstaan andere gezinsvormen, met name het gescheiden gezin, al dan niet opgevolgd door hertrouwen en het stichten van nieuwe gezinnen. Sinds de jaren zestig/zeventig heeft een omslag plaats gevonden in culturele waarden en in menselijke gedragsvormen, ook in het gezin. De relaties tussen de seksen en de generaties zijn steeds meer gekenmerkt door een onderhandelings- en ontplooiingscultuur, zowel onder invloed van intiemer en kleiner wordende gezinnen als van gestegen ambities van vrouwen om naast het moederschap een beroeps carrière te verwezenlijken (Langeveld 1985; Knijn en Verheijen 1988). Opvoedingswaarden, zo wijzen enquêtes uit, zijn sinds die tijd eveneens liberaler en democratischer geworden (Halman 1991; Winkels 1989; Gadourek en Peschar 1989). Moderne kinderen en jongeren hebben vandaag meer beslissingsruimte, in het gezin en daarbuiten. Ouders en kinderen leven meer in een verhouding van partnerschap dan dat er bevolen en gehoorzaamd wordt. Seksuele en morele normen zijn versoepeld en laten alternatieve levens- en gezinsvormen toe, en tegen werkende moeders met jonge kinderen

¹ Zo de titel van een publikatie: K. Lüscher e.a.: *Die "postmoderne" Familie* (1987) en van H. van Crombrugge: *Het "postmoderne" gezin als opvoedingsprobleem* (1991).

wordt nauwelijks meer bevooroordeeld aangekeken (Morée 1992).

Volgt men deze redenatie, dan is het heel aannemelijk dat er een demografische en mentale revolutie heeft plaats gevonden die geleid heeft tot een ingrijpende modernisering van het gezin. Deze interpretatie wordt ondersteund door bevindingen in de jeugsociologie die aantonen dat er nauwelijks meer sprake is van een generatiekloof, maar dat de generaties in een 'vreedzame coalitie' met elkaar leven (Van der Linden 1991; Oswald en Boll 1992; Allerbeck en Hoag 1985).

Tegenover deze interpretatie staat een onderzoekstraditie, afkomstig uit de gezinspedagogiek en orthopedagogiek (en ook de ontwikkelingspsychologie) die meer gericht is op de relaties binnen het gezin. Erkend wordt dat het gezin beïnvloed wordt door 'maatschappelijke factoren', maar deze factoren worden als min of meer vaststaande grootheden behandeld, en niet in cultureel en historisch verband geplaatst. In onderzoekschema's worden zij los van de gezinsinterne en persoonlijkheidsfactoren beschouwd en ze laten hun invloed hooguit met een of meerdere éénrichtingspijltes gelden. De aandacht gaat uit naar de wisselwerking tussen persoons- en gezinskenmerken, naar opvoedingsstijlen en -praktijken, naar dimensies van warmte en ondersteuning enerzijds, autoritair c.q. democratisch opvoedingsgedrag anderzijds, recentelijk ook steeds meer naar stressfactoren, al dan niet maatschappelijk bepaald (Diekstra 1992; Hurrelmann 1988). Gezinspedagogische studies, hoe uiteenlopend verder ook, stellen vast dat kinderen de beste ontwikkelingskansen hebben in gezinnen met een warm en tegelijkertijd duidelijk regelstellend opvoedingsklimaat. Gespeurd wordt naar optimale opvoedingskenmerken, gestreefd naar overdrachtsmodellen en handelingsaanwijzingen om gezinnen, desnoods met professionele hulp en aangepast beleid, bij hun opvoedingstaak te ondersteunen (Gerris 1990; Grotevant en Cooper 1983; Maccoby en Martin 1983; Rapport opvoedingssteun op maat 1992). Het spreekt vanzelf dat de orthopedagogiek vooral begaan is met de hulpverlenende kant.

Slechts impliciet wordt in deze onderzoekstradities de thematiek van modernisering en het gezinsleven aan de orde gesteld. Gevraagd wordt weliswaar, met name in de orthopedagogiek, of en hoe er rekening gehouden kan worden met de toenemende belasting van moderne gezinnen, met als extremen verwaarlozing en (seksuele) kindermishandeling. Maar niet, in hoeverre we hier te maken hebben met nieuwe verschijnselen (althans qua frequentie), bijvoorbeeld ten gevolge van moderne desoriëntatie van opvoeders soms als gevolg

van een oprukkend leger van hulpverleners (Brinkgreve en Van Daalen 1991; Rossen en Schuijjer 1992). In tegenstelling ook tot de macro- en cultuursociologische benadering van het gezin, besteden de gezinswetenschappen nog nauwelijks aandacht aan het verschijnsel van meer pluriforme leefverbanden.²

De alledaagse ervaringen van opvoeders lopen dwars door deze wetenschappelijke discussies heen en zijn niet minder tegenstrijdig. Aan de ene kant waarderen ouders de openheid en onbevangenheid van moderne kinderen, zeker in vergelijking met hun eigen opvoeding en schoolervaringen. Aan de andere kant zijn opvoeders ook vaak wanhopig over het brutale gedrag van jongeren die hun gang gaan zonder hun verantwoordelijkheden in en buiten het gezin te nemen, en die de school meer als ontmoetingsplaats beschouwen dan als een plaats om iets te leren (Matthijssen 1992). Opvoeders aarzelen hoe zij zich op moeten stellen tegenover softdrugs die op vele scholen, en ook daarbuiten, door jongeren gebruikt worden: is dat intussen gewoon of is dat risicogedrag?³ Ouders signaleren bij hun kinderen de behoefte aan warmte en ondersteuning enerzijds, een vroege drang naar zelfstandigheid en onafhankelijkheid anderzijds. Zij weten als opvoeders vaak geen evenwicht te vinden tussen beide. Jongeren zouden het ouderlijke huis als 'hotel' gebruiken.⁴ Omgekeerd dwingen ouders hun kinderen om tussen verschillende huishoudingen heen en weer te pendelen, wanneer zij met hun ex-partner een co-ouderschapsarrangement afgesproken hebben. Al deze verschillende ervaringen, twijfels en oplossingen worden tussen opvoeders onderling (en tussen opvoeders en kinderen) aan de orde gesteld, maar zij

² Zelfs in het onlangs door het ProgrammeringsCollege Jeugd Onderzoek uitgezette grootschalige en representatieve onderzoek *Opvoeden in Nederland in de jaren negentig*, bedoeld om licht te werpen op het hedendaagse gezinsgebeuren, wordt op conceptueel niveau geen rekening gehouden met gezinspluriformiteit als een van de meest fundamentele veranderingen die het moderne gezin ondergaat.

³ Jongens die soft drugs gebruiken besteden daar gemiddeld f86,50 per maand aan (meisjes f44,25). Slechts 5% (meisjes 3%) van alle jongeren gebruiken soft drugs, maar het aantal gebruikers is groter dan het aantal kopers. Veel meer jongeren experimenteren met drugs. 'Ooit een drug gebruikt' hebben 22,4% 17/18 jarige mannen (15,2% vrouwen) (Ter Bogt & Van Praag 1992, 177).

⁴ 'So hat es oft den Anschein, als benutzten Jugendliche ihr Elternhaus wie ein Hotel: als Ort zum Übernachten, Waschen und Essen.' (Allerbeck & Hoag 1985, 41). Zie ook het artikel in Libelle nr. 5, 1992 van T. Kunz *Als je kind de deur niet uit wil...*

worden slechts zeer ten dele in de wetenschappelijke discussie betrokken.

Duidelijk is in ieder geval dat er een overkoepelende gezinstheorie ontbreekt waarin verbindingen gelegd worden tussen historisch-maatschappelijke en culturele moderniseringsprocessen van de naoorlogse decennia en het alledaagse gezinsleven. Wel is wetenschappelijke aandacht voor het gezin de laatste jaren toegenomen. Er lijkt een besef te groeien dat de veelvormigheid van moderne gezinnen niet meer in alle opzichten in de beproefde interpretatiekaders in te passen is (Schoorl 1992). Nieuwe interpretatiekaders komen, voor zover wij zien, meer vanuit de cultuur- en gezinsociologie dan vanuit de gezins- en orthopedagogiek en de ontwikkelingspsychologie (Von Trotha 1990; De Hoog 1989; Crombrugge 1991; Lüscher 1987; Nave-Herz en Markefka 1989).

Onze bijdrage is in eerste instantie bedoeld om op de noodzaak van een nieuw programma van gezinsonderzoek te wijzen. Daartoe achten wij het noodzakelijk om de grenzen van de afzonderlijke disciplines te overstijgen. Dat is een voorwaarde voor relevante vragen en relevante kennis over een zo complex verschijnsel als 'het (post-)moderne gezin'. Natuurlijk, het is verleidelijk door te blijven gaan met gevestigde en gerenommeerde onderzoekprogramma's. Maar het gevaar van eindeloos herhalen, van irrelevantie van bevindingen en het zich afsluiten voor elders geproduceerde kennis is zeker aanwezig.⁵ Er zouden niet slechts nieuwe vraagstellingen gegenereerd moeten worden door bewust 'weerbarstige' hypothesen in het onderzoek op te nemen om de reikwijdte van bevindingen te vergroten.⁶ Noodzakelijk lijkt ook een herijking van instrumenten ter vaststelling van de opvoedingsstijl en het gezinsklimaat op basis van reële veranderingen in moderne gezinnen. Om dat te bereiken zouden jeugd- en gezinsonderzoekers, cultuursociologen en demografen veel meer met elkaar moeten samenwerken. Vraagstellingen en hypothesen

⁵ Op het laatste Symposium Gezinsonderzoek te Nijmegen (november 1991) werd in de slotdiscussie eveneens gewezen op de noodzaak om 'bekende' onderzoekprogramma's en vraagstellingen te verbreden.

⁶ Zo lijdt mijns inziens met name veel Amerikaans (gezins-)onderzoek aan methodenfetisjisme. De wanverhouding tussen gecompliceerde meetinstrumenten en gevonden resultaten wordt steeds groter. Observaties op een conferentie (*Social Networks and Social Support in Childhood and Adolescence*, Bielefeld, 1-3 oct. 1992): onderzoekers zijn zo begaan met de uitleg van de toegepaste technieken dat zij niet toekomen aan een discussie over de theoretisch-maatschappelijke relevantie van hun bevindingen, voor zover aanwezig.

die ons in dit verband van betekenis lijken en die zeker niet op een adequate wijze binnen één discipline behandeld kunnen worden, hebben onder andere betrekking op zaken als: het ontstaan van nieuwe peergroup-culturen en hun invloed op ouderlijke opvoedingshoudingen en -praktijken. Hoe voeden jongeren elkaar en hun ouders op (zelf- en peer-socialisatie vs. ouderlijke opvoeding). De spanning die ontstaat tussen een steeds meer geïstitutioniseerd jeugdbestaan in het onderwijs - en de drang naar individuele en zelfgekozen leef- en leeromgevingen. Ongelijktijdige ontwikkelingen van school, gezin en vrijetijdssector spelen een rol. Is er sprake van complementaire of tegenstrijdige socialisatie-invloeden - en hoe gaan gezinsopvoeders daarmee om? Het reeds boven aangestipte probleem van toenemend partnerschap en gelijkheid tussen de generaties en seksen enerzijds en toenemend (?) geweld in de gezinnen anderzijds doet zich voor. De vraag rijst hoe kinderen en jongeren een besef van geld en hun rol als consument verwerven, hoe het kind als consument binnen en buiten het gezin opgroeit. De vraag tenslotte, die hier verder uitgewerkt wordt, of nieuwe gezinsconstellaties gepaard gaan met nieuwe communicatievormen binnen het gezin.

We moeten echter ook geen te negatief beeld van de gezinswetenschappen schetsen. In verschillende Europese landen zijn de laatste jaren samenwerkingsverbanden ontstaan tussen de diverse disciplines en vooral ook tussen landen.⁷ De voor de deur staande eenwording van Europa heeft niet slechts een politiek-economische dimensie maar zal ook de coöperatie tussen Europese wetenschappers bevorderen. Alleen al daardoor vindt kruisbestuiving tussen verschillende nationale tradities en paradigmata plaats, komen nieuwe vraagstellingen op en wordt internationaal en intercultureel onderzoek bevorderd.

Hierna concentreren we ons op de vraag naar mogelijke verbanden tussen pluraliseringstendensen en onderhandelingsculturen in gezinnen. Wij gaan uit van de veronderstelling dat, naarmate er meer gezinsfiguraties ontstaan, de communicatie en opvoedingsrelatie tussen

⁷ Een van de meest ambitieuze projecten betreft het internationale project 'Childhood as a Social Phenomenon'. Tot nu toe liggen er nationale rapporten voor van de volgende landen: Yugoslavia ('when this report was written, Yugoslavia still constituted a federal republic...'), Greece, Federal Republic of Germany ('when this report was written, the Federal Republic of Germany (FGR) and the German Democratic Republic (GDR) where two sovereign states...'), Switzerland, Scotland, Ireland, Finland, Canada, Israel, USA, Denmark, Italy, Norway. De rapporten bevatten waardevol sociaal-statistisch en sociaal-cultureel materiaal over kinderen en gezinnen en vormen een basis voor vergelijkend onderzoek. De reeks wordt uitgegeven door het European Centre in Wenen.

ouders en kinderen meer differentiatie zal vertonen, en wel in de richting van meer onderhandelen, meer reflectie en meer openheid in handelings- en toekomstoriëntaties. Ik zal eerst ingaan op de ontwikkeling van gezinspluriformiteit, vervolgens een theoretische beschouwing wijden aan veranderingen in gezinsculturen en daarna empirisch onderzoek omtrent gezinspluriformiteit en gezinsculturen presenteren.

Gezinspluriformiteit

Gezinstheoretici wijzen er terecht op dat pluriforme gezinsverbanden geen nieuwe historische verschijnselen zijn. Von Trotha (1990, 453) spreekt in dit verband van de 'Wiederkehr der Vielfalt' en verwijst, eveneens als De Hoog, op de voor- en vroegindustriële periode toen het burgerlijke gezin slechts één van de gezinsvormen was: 'De maatschappelijke invloed van de sterfte in de negentiende eeuw is tot op zekere hoogte te vergelijken met die van de echtscheidingen nu. Naast de demografische factor speelden in de vorige eeuw ook economische kwesties een rol. Het huwelijk was lang niet voor iedereen weggelegd. (...) Talloos zijn de ongehuwde, inwonende knechten en meiden, de ongehuwde ooms en tantes, de in het huishouden verblijvende ongehuwde oudere dochters en zonen.' (De Hoog 1989, 129). Het burgerlijke gezin, daar zijn het de auteurs over eens, vierde hoogtij in de eerste helft van de twintigste eeuw. Pas met de ontwikkeling van de verzorgingsstaat na de Tweede Wereldoorlog wordt op grote schaal bereikt dat vrouwen zich volledig kunnen - en moeten - wijden aan de huishouding en de verzorging van de kinderen, en dat de man als kostwinner buitenshuis werkt. Vanaf de jaren zestig, zeventig verliest dit gezinsmodel ideologisch aan invloed in die zin dat andere gezinsvormen ernaast komen te staan. Deze ontwikkeling doet zich in alle Westeuropese samenlevingen voor, en ook in andere delen van de Westerse wereld.

De wendingen in de discussies over het gezin in de Verenigde Staten in vaktijdschriften en andere publikaties worden beschreven door de sociologe Jallinova (1992). In de jaren vijftig was het gezinsideaal, in overeenstemming met Parsons, het stabiele nucleaire gezin met de bijbehorende functionele gender-specifieke arbeidsdeling. In de jaren zestig vond in de V.S. 'a paradigmatic shift in family sociology' plaats, de nadruk werd op nieuwe culturele waarden gelegd: de permissiviteit tegenover voorechtelijke seks nam toe en werd gelegitimeerd door op de functionaliteit daarvan voor een

later gelukkig huwelijk te verwijzen. In de jaren zeventig wordt permissiviteit langzamerhand tot een culturele waarde op zich, essentieel voor de ontwikkeling van het individu. Het gaat dan niet alleen meer om voorechtelijke seksualiteit in dienst van het latere huwelijk, maar om een vergroting van de tolerantie inzake gedrag dat daarvoor afgekeurd werd: samenwonen zonder getrouwd te zijn, scheiding, buitenechtelijke seksualiteit, homoseksualiteit, vrijwillige kinderloosheid, alleen opvoedende moeders, stiefgezinnen.

Deze ontwikkelingen doen zich min of meer in dezelfde volgorde en mate in alle westelijke landen, en ook in Nederland voor (Hekma 1990), met in de jaren zeventig een sterke nadruk op de waarde van 'hedonistic self-fulfillment' (Yankelovich 1981, Weeda 1985). Mede onder invloed van de tweede feministische golf veranderen vrouwen (en in mindere mate mannen) seskespecifieke definities en praktijken. Al deze ontwikkelingen zetten de standaard levensloop en het monogame levenslange huwelijk onder druk. 'Hedonistic self-fulfillment arranged alternative family patterns into a succession of choices.' (Jallinova 1992, 6) In tegenstelling tot Nederland slaat de sfeer in de V.S. in de het midden van de jaren zeventig om, neo-conservatieve gezinssociologen waarden opnieuw het traditionele gezin - maar in de praktijk gaat gezinspluriformiteit door. Wat een gezin is valt steeds minder goed te zeggen: 'Precisely because the family is not possible to characterize with a coherent descriptive term the competing sets of family cultures that coexist at present, I identify this family regime as postmodern.' (Stacey 1991, 19, geciteerd bij Jallinova 1992, 11). In 1988 al noemde Lüscher zijn boek *Die 'post-moderne' Familie*. De publikatie was de uitkomst van een internationaal en interdisciplinair symposium over actuele problemen van de gezinssociologie. In zijn inleiding beschrijft hij de theoretische pogingen om tot adequate probleemdefinities te komen: 'Wir stießen auf eine Vielzahl von Begriffen: Konsumgesellschaft, Überflußgesellschaft, Wegwerfgesellschaft, Autogesellschaft, Informationsgesellschaft, Reproduktions- und Simulationsgesellschaft, Risikogesellschaft, postindustrielle Gesellschaft, technologische Gesellschaft(...) Aus soziologischer Perspektive liegt es nahe, die Abgrenzung dieser neuen 'Epoche' auf das Attribut 'modern' zu beziehen, das lange als selbstverständliches Kennzeichen europäischer und amerikanischer Industriegesellschaften gegolten hat(...)(Der) Begriff der 'Postmoderne' schien uns geeignet, die unmittelbare Gegenwart als Ausgangspunkt unserer Analysen hervorzuheben und *die Familie in einen umfassenden gesellschaftlichen und kulturellen Zusammenhang zu*

rücken.' (Lüscher 1988, 15/16, cursief MdB)

Op demografisch niveau komt de toegenomen pluriformiteit in leef- en huishoudvormen in een reeks ontwikkelingen naar voren die in de tweede helft van de jaren zestig inzetten en elkaar versterken. Het percentage *echtscheidingen* steeg van 2.2 van de 1.000 bestaande huwelijken in 1965, naar 9.8 in 1984 (Jansen 1990, 29). Na 1971 (het jaar waarin de wetgeving over echtscheiding versoepeld werd) verdubbelde het echtscheidingscijfer. Sinds 1987 daalt het aantal echtscheidingen weer (De Hoog 1989, 133). Met het oog op de richting van de echtscheidingstrend moet wel rekening gehouden worden met het feit dat het percentage echtscheidingen bij recent gesloten huwelijken veel hoger ligt. Naar schatting een derde van de nieuwe huwelijken zal ooit door echtscheiding ontbonden worden (Jansen 1990, 29). Volgens Moors en Van Nimegen (1990, zie Jansen 1990, 30) zullen toekomstige generaties Nederlandse vrouwen en mannen op hun vijftiende jaar gemiddeld meer dan negen jaar doorgebracht hebben in éénoudergezinnen. Onderzoek in Amsterdam als koploper van deze trend laat zien dat er reeds in 1988 dertig procent van de kinderen onder de vijftien jaar in éénoudergezinnen leefde (Jansen 1990, 30). Er is een *daling van het aantal eerste huwelijken*. In 1974 waren dat er nog 8.9 per 1.000 inwoners, in 1985 nog maar 5.7 (met een lichte stijging naar 6.0 in 1987). Het concubinaat komt daarvoor in de plaats, zowel tussen eerder gehuwden als tussen nooit gehuwden. Soortgelijke trends doen zich ook in andere Europese landen voor (Löhr 1991; Schuster 1991; zie ook de reeks *Childhood as a Social Phenomenon* (noot 7)).

Het *geboortecijfer daalt*. In de periode 1960-1964 bedroeg het geboortecijfer per 1.000 inwoners 20.9, in 1987 12.7 (De Hoog 1989, 133). De geboortegeneratie van het midden van de jaren tachtig zal slechts de helft, hooguit tweederde van het aantal kinderen krijgen vergeleken met wie in de jaren dertig werd geboren. Gemiddeld komt dat neer op 1,45 à 1,85 'kinderen' per vrouw. Die zullen daarbij betrekkelijk vaak buiten het huwelijk ter wereld komen (Keilman en Klijzing 1988, 19).

Het *aantal vrijwillig kinderloze vrouwen*⁸ neemt toe. Van de meisjes geboren in 1975 zal naar schatting dertig procent kinderloos blijven,

⁸ Indicatief voor de sekse-bias in demografisch onderzoek is dat altijd waar het om biologische reproductie gaat, alleen naar de vrouwen gekeken wordt terwijl ook van belang zou zijn - zeker als het gaat om moderniseringstendenzen - hoeveel mannen tegenwoordig vrijwillig kinderloos blijven.

een verdubbeling ten opzichte van de in 1955 geboren vrouwen. Als deze prognose (Kool 1985, geciteerd door Jansen 1990, 29) maatschappelijke realiteit wordt, zou dat een geweldige invloed op de pluriformiteit van leefverbanden hebben, ervan uitgaande dat kinderloze vrouwen veel meer met alternatieve leefvormen experimenteren dan hun moeders. Ons lijkt dit overigens geen waarschijnlijk scenario, een aantal van deze vrouwen zal vermoedelijk later alsnog kinderen krijgen, maar in ieder geval ligt de leeftijd van vrouwen bij de geboorte van het eerste kind momenteel op 27.5 jaar. Deze trend tot het uitstellen van het eerste kind doet zich ook in andere Europese landen voor, maar Nederland scoort bijzonder hoog. Van uitstel komt afstel, zeker wanneer de carrière-ambities van vrouwen blijven stijgen. De neiging tot uitstel betekent in ieder geval dat vrouwen en mannen meer experimenteren met partnerschapsvormen. Een andere trend volgt daaruit: het eerste (vaak enige) kind wordt heel bewust gepland. Nooit eerder zijn zoveel 'wenskinderen' geboren, die met extra grote zorg en ouderlijke verwachtingen te maken krijgen. En het zijn kinderen die wegens wisselende partnerrelaties grote kans maken een deel van hun jeugd met stiefbroers en -zussen door te brengen (zie ook Van den Akker 1990; Frinking 1990). Of deze demografische trends in de aangegeven richtingen zich voordoen of niet, en hoe zij elkaar beïnvloeden - dat zijn open vragen. Globaal weten wij dat er in stedelijke conglomeraties, onder hoog opgeleiden en in de jongere leeftijdscohorten, meer 'partner- en gezinsmutatie' voorkomt. Globaal weten wij dat (jonge) vrouwen vaker dan mannen het besluit nemen om uit traditionele leefverbanden te stappen. Maar hoe het totaalbeeld van partner- en gezinsfiguraties eruit zal zien, als macrosociologische momentopname en in de tijd, en welke leefstijlen en opvoedingsrelaties daarmee gepaard zullen gaan, daarover weten wij nog heel weinig.⁹

Cijfers geven onvoldoende weer hoe groot de variatie in gezinsconstellaties al is. 'De samenstelling van onze maatschappij wat betreft leefvormen wordt pluriformer', zo stelt Jansweijer (1987) en met hem

⁹ Demografen spreken van een 'tweede demografische transitie' met een sinds midden jaren zestig doorzettende lage vruchtbaarheid die onder het vervangingsniveau ligt. Dat niveau ligt op 2,1 kind per vrouw. Nederland zat in 1990 op 1,62. De demograaf Van de Kaa ziet die lage vruchtbaarheid in alle Europese landen als een blijvende verandering, al doet ook hij gewag van de onvoorspelbaarheid van het menselijke gedrag. Maar met andere onderzoekers is ook hij van mening dat de individualiseringstendensen in moderne maatschappijen, die vooral verantwoordelijk zijn voor een daling van de vruchtbaarheid, irreversibel zullen zijn (NRC wetenschappelijke bijlage 30-1-1992).

velen.¹⁰ Van het traditionele vader-moeder-kinderen gezin, via scheidingen en allerhande tussenvormen, tot BOM-moeders en LAT-vaders. Binnen de levensloop van één mens (volwassene of kind) kunnen deel-figuraties in wisselende samenstellingen, met wisselende tijdsduur en tijdens verschillende levensfasen, voorkomen. Een sterk vereenvoudigd schema laat het volgende beeld zien:

Schema: Nieuwe gezinsconstellaties

vorm partner-/ouderschap	met eigen kinderen	met kinderen van derden
levenslang	normale gezinscyclus	adoptiekinderen
seriële monochamie	gescheiden, weduwe niet getrouwd	stiefgezinnen
geen duurzame partner	eenoudergezinnen	(met adoptiekinderen)
verschillende vormen van (homoseksuele) (duurzame) relaties	bijv. woongemeenschappen van gezinnen en alleenstaande moeders/vaders bijv. twee (lesbische) vrouwen met kinderen (uit eerdere verbintenissen of via kunstmatige bevruchting)	

(naar Kaufmann 1988, 396)

Onderzoek toont aan dat de meeste mensen - moeten we zeggen: nog steeds? - de meer traditionele gezinsvormen verkiezen. Dat zijn, in de terminologie van Van Leeuwen en Ploegmakers (1990) het 'standaardpatroon' en het 'bijna standaardpatroon', waarbij jonge mensen trouwen en kinderen krijgen, of dat doen na eerst een tijd alleen of samen met anderen een huishouding gevoerd te hebben. Terwijl het 'moderne standaardpatroon' en het 'bijna moderne standaardpatroon' als kenmerk hebben: eerst ongehuwd samenwonen, c.q. eerst alleen of samen met anderen een huishouding vormen, vervolgens samenwonen en na verloop van tijd trouwen en een gezin stichten. Deze

¹⁰ 'Het aantal alternatieven voor de traditionele huwelijksvorm is toegenomen. (...) Naast het huwelijk is een grote variëteit aan samenlevingsvormen ontstaan' (Halman 1991b, 105,106). 'Het gezin als exclusieve basis voor de vorming van huishoudens is op zijn retour' (Jansen 1990, 31).

oplossingen gelden voor bijna driekwart van de (representatieve) onderzoekspopulatie.¹¹ Het standaardpatroon komt vaker voor bij de oudere generaties, terwijl het moderne standaardpatroon bij de jongere generaties valt aan te treffen. Waar Van Leeuwen en Ploegmakers geen uitspraken over kunnen doen, is de *beleving* van (wisselende) partner-, gezins- en opvoedingsrelaties door kinderen en volwassenen.

Dat laatste geldt ook voor het door Winkels (1989) verrichte onderzoek. Hij traceerde veranderingen in (opvoedings-)waarden bij verschillende generaties en ging er daarbij van uit dat de oudere generaties traditioneler ingesteld zijn. Hij vormde uit twaalf in Nederland ter beschikking staande databestanden opeenvolgende cohorten en vond inderdaad een samenhang in de veronderstelde richting. De invloed van de cultuuromslag in de jaren zestig en zeventig speelt daarbij een rol. Het blijkt dat het tempo van de verschuivingen van waarden in de tweede helft van de jaren zeventig duidelijk hoger lag dan daarvoor en daarna.¹² Dat gaat op voor alle leeftijden en alle opleidingsniveaus. Vooral voor de generatie geboren tussen 1921 en 1939 gold dat deze, naarmate zij ouder werden, sterker emancipatorische algemene en opvoedingswaarden aanhingen. Onder deze respondenten bevinden zich vele hedendaagse ouders, met name van oudere kinderen. Men kan zich voorstellen hoe deze (maar ook jongere) ouders worstelen met vrije en open opvoedingswaarden en -praktijken, die zo anders zijn dan hun eigen ervaringen als kinderen en jongeren in overwegend traditionele gezinsrelaties.

In een internationaal vergelijkend onderzoek naar waardenverschuivingen vond Halman (1991a) enerzijds een verdergaande liberalisering van seksuele en morele waarden, met Nederland en Denemarken als meest permissieve landen. Anderzijds bleek dat de overgrote meerderheid Nederlanders (78%) het huwelijk, ondanks bestaande alternatieve samenlevingsvormen, nog steeds een warm hart toedraagt. Dat geldt ook voor jongeren: na een tijd van samenwonen stellen de meesten zich voor om uiteindelijk te trouwen en binnen het huwelijk

¹¹ Daarbij moet wel aantekend worden dat bij deze typologie geen rekening gehouden kon worden met huwelijksontbinding en het verbreken van samenwoonrelaties die immers de variatie in gekozen leefverbanden verhogen. En ook konden binnen de toegepaste levensloop- en levensgebeurtenissen benadering niet die veranderingen verdisconteerd worden die zich met name bij de jongere respondentes en respondenten nog voor kunnen doen.

¹² Over de mentale veranderingen die in deze tijd plaats vonden, zijn de laatste jaren een reeks studies verschenen, zie Zeegers 1988; Tillekens 1990; Wouters 1990; Hekma 1990.

een gezin te stichten.¹³ De contradictie tussen deze 'trouw aan trouwen' en daadwerkelijk toegenomen alternatieve leefvormen is, zo stelt Halman, schijn. Wat verandert, is de kwaliteit van de relatie tussen man en vrouw. Affectiviteit en wederzijds respect worden steeds bepalender voor het welslagen van een relatie (zie ook Van der Avort 1987). Pas als deze kwaliteiten niet (meer) aanwezig zijn wordt naar andere oplossingen en verbintenissen gezocht en wordt de relatie (gemakkelijker dan vroeger) ontbonden. Vóór complete seksuele vrijheid is in Nederland een vijfde van de ondervraagden. Driekwart van de ondervraagden vindt dat een kind het gelukkigst is in een 'traditioneel' gezin met vader en moeder, en slechts één op de drie ondervraagden keurt het bewust gekozen moederschap zonder vader (BOM) goed. Helaas is in dit Europees waardenonderzoek niet naar de houding van de respondenten tegenover andere samenlevingsvormen of naar de kindervens geïnformeerd.

Wat veranderingen in opvoedingswaarden aangaat constateert Halman, dat de nadruk niet langer ligt op gehoorzaamheid en discipline, maar vooral op verantwoordelijkheidsgevoel en zelfstandigheid. Op een vijfpuntsschaal 'traditie - moderniteit' scoort ruim een vijfde van de Nederlanders positief op moderne opvoedingswaarden en een derde op de tussenwaarde 3. De helft van de ondervraagden (18 jaar en ouder) houden er dus tamelijk tot zeer moderne opvoedingswaarden op na.¹⁴ Maar dat betekent niet dat traditionele opvoedingswaarden 'out' zijn. Zo vinden Nederlanders manieren (59%), beleefdheid (42%), respect (57%) en zelfbeheersing (34%) nog steeds belangrijk. Overigens kan ook hier, net als bij het huwelijk, gevraagd worden, of de betekenis van deze ogenschijnlijk meer traditioneel getinte waarden nog dezelfde is als in vroegere perioden - een vraag die grootschalig waardenonderzoek niet kan beantwoorden. Toch valt op dat waarden als gehoorzaamheid (23%), spaarzaamheid (17%) en

¹³ Deze tendens komt ook naar voren uit Duitse onderzoeken: het ongetrouwd samenleven moet niet gezien worden als afkeer van het huwelijk maar als tussenfase in de gezinsvormingscyclus van kinderloze partners ('Probelauf vor der Ehe'). Toch zijn de ontwikkelingen niet eenduidig te voorspellen: in een representatieve studie onder niet getrouwd samenwonende partners uitte slechts een derde de duidelijke wens om met zijn/haar partner te trouwen terwijl 38% dit nog niet wist (Nave-Herz 1984, geciteerd bij Schuster 1991:33).

¹⁴ In Duitsland laat een enquête uit 1977 zien dat van de ondervraagde cohorten 1954/55 en 1959/60 een vijfde rapporteerde lijfelijk gestraft te zijn door hun ouders. Van de cohorten 1964/65 was dat nog maar 9 procent (vgl. Von Trotha 1990, noot 17).

dat waarden als gehoorzaamheid (23%), spaarzaamheid (17%) en geloof (14%), die als traditionalistische waarden gekarakteriseerd zouden kunnen worden, verhoudingsgewijs laag scoren (Halman 1991a, 340).

Over verschillen in betekenisverlening voor de gevraagde waardenbegrippen kunnen geen uitspraken gedaan worden. Men hoeft zich alleen maar zulke uiteenlopende respondenten voor te stellen als een bijstandsmoeder, een moderne yuppie of een streng gelovige respondent(e) in een traditionele plattelandsgemeenschap. Zij allen zullen bijvoorbeeld aan het begrip 'spaarzaamheid' verschillende connotaties verbinden. Dit soort beperkingen - inherent aan waardenonderzoek - nopen tot voorzichtigheid bij het trekken van conclusies.¹⁵

Tussenbalans

De tot nu toe gepresenteerde gegevens laten twee verschillende conclusies toe: 1. Met de modernisering van gezinsverhoudingen loopt het zo'n vaart niet. Slechts een minderheid van de volwassen bevolking lijkt te experimenteren met alternatieve leefvormen, en dan vooral door ongetrouwd samen te wonen alvorens alsnog te trouwen en een gezin te stichten. Seksuele, morele en opvoedingswaarden zijn versoepeld, maar met mate, en van opvoedingsonzekerheid is geen sprake (alhoewel die zich 'tussen' of 'onder' de afgevraagde waarden zou kunnen verbergen - een voorbeeld van ontbrekende fantasie van de onderzoekers om ook binnen waardenonderzoek naar nieuwe tendensen te speuren). 2. De modernisering van gezinsverhoudingen zet zich met kracht door maar wordt door de meerderheid van de mensen niet als zodanig waargenomen omdat het om ontwikkelingen op lange termijn gaat, omdat niet ieder individu 'alle' moderniserings- en liberaliseringstendensen voltrekken zich wel degelijk in de gezinnen, maar dat wil niet zeggen dat het gezin als zodanig in twijfel getrokken wordt. De partner- en opvoedingsrelatie wordt 'van binnenuit' gemoderniseerd, in welke concrete gezinsconstellatie dan

¹⁵ Halman (1991a, 38 e.v.) maakt er terecht op attent dat daarnaast ook nog verschillen in betekenisverlening tussen landen spelen. Zo kan bijv. de opvoedingswaarde 'manieren' voor een Spaanse respondent(-e) iets heel anders betekenen dan voor een Nederlander.

ook.

Deze conclusies sluiten elkaar niet uit; ze weerspiegelen de ongelijktijdigheid van een proces. Dat proces voltrekt zich weliswaar in een bepaalde richting, maar afhankelijk van de positie van de 'deelnemers' in de maatschappelijke ruimte geven de betrokkenen op verschillende manieren vorm aan dit proces.

Gezinsculturen - een theoretische beschouwing

Gezinspluriformiteit is vanuit een civilisatiethoretische benadering te interpreteren als de uitdrukking van steeds langer en complexer wordende interdependentieketens tussen groepen mensen van dezelfde (echtgenoten) en van verschillende generaties (ouders en kinderen). 'Die große Linie der Transformation' (Elias 1977, 319) van maatschappelijke en tussenmenselijke verhoudingen gaat in de richting van een groeiende wederzijdse afhankelijkheid. Een ontwikkeling die op haar beurt leidt tot een meer evenwichtige machtsbalans tussen de seksen en de generaties (De Swaan 1979). Dat komt op gezinsniveau niet slechts tot uitdrukking in een geëmancipeerde man-vrouw verhouding maar vooral ook in een juridische en mentale emancipatie van het kind (Verhellen 1989). In het gezin manifesteert zich deze emancipatie onder andere in liberale opvoedingswaarden. Moderne ouders streven zelfstandigheid van hun kinderen na, zij willen dat de eigenwaarde en de individualiteit van hun kinderen tot ontplooiing komt en maken hun opvoedkundig gedrag aan deze waarden ondergeschikt. Daarmee worden ouders op een nooit eerder voorgekomen wijze ook afhankelijk van hun kinderen: zij moeten accepteren dat hun kinderen 'definiërmacht' verworven hebben in alledaagse situaties en bij beslissingen binnen het gezin. Kinderen brengen hun belangen en behoeften in het spel, zij verheffen hun stem en dwingen ouders naar hen te luisteren. Een zwijgende jeugd ('kinderen worden gezien maar niet gehoord') is tot een praatjeugd geworden. Praten over definities van situaties vergt onderhandelen tussen betrokkenen. Onderhandelen vergt van de ouders een hoge mate van zelfbeheersing. Zij kunnen immers niet meer hun definities zomaar opleggen en willen dat ook niet meer, gezien hun opvoedingsidealen. In deze noodzaak tot zelfbeheersing en distantie komt de afhankelijkheid van de ouders van hun kinderen op psychisch niveau tot uitdrukking. Van de ouders wordt verwacht - en zij verwachten dat ook van zichzelf - een beteugeling van spontane affecties ten gunste van een handelings-

oriëntatie geleid door ratio en vooruitzicht op de toekomst. Naarmate volwassenen deze eigenschappen in hun psychisch-sociale habitus incorporeren - niet slechts in het gezin maar ook in andere sociale contexten - scheppen zij de mogelijkheden om met hun kinderen te onderhandelen in plaats van enkel hun wil op te leggen. Onderhandelen is tegenovergesteld aan impulsiviteit en vergt per definitie 'Langsicht' en distantie (du Bois-Reymond 1991).

Maar in het onderhandelen tussen de generaties op gezinsniveau gaat het nog steeds om opvoeden. Vandaar dat ouders zich geroepen voelen om hun gedragseisen tegenover hun kinderen te beredeneren, hen van de zin en het doel van bepaalde gedragseisen en verwachtingen te overtuigen. 'Aus der erzieherischen Elternrolle ist so die elterliche 'Begründungsrolle' geworden. Das elterliche Tun wird zu einer anspruchsvollen Leistung für das Kind. Und die Elternrolle wird vor allem anderen ein *Reden*. Es besteht wesentlich aus Fragen und Begründungen, in denen Antworten auf Fragen gegeben werden, *die das Kind oft nicht einmal gestellt hat*. Es ist die Zahl der Fragen, in der sich der Anspruch des Kindes auf seinen 'Eigen-Wert' erkennen läßt. Und es ist die Zahl der Begründungen, in der der Anspruch auf Selbständigkeit und Gleichheit bestätigt wird.' (Von Trotha 1990, 461; zie ook Rülcker 1990 a; 1990 b). Kinderen ervaren het onderhandelen anders dan hun ouders, wegens hun andere positie in de keten van generaties. Wat hen betreft, gaat het in eerste instantie om behoeftebevrediging. Wat hun ouders betreft is onderhandelen deel van het opvoedkundige handelen, mede gericht op de toekomst van het kind en zijn toekomstige positie in de maatschappij. Vandaar dat het onderhandelen in gezinnen ondanks een meer uitgewogen machtsbalans, niet in een machtsvrije ruimte gebeurt en niet altijd soepel verloopt. Kinderen willen en kunnen niet hetzelfde als ouders; zij willen en kunnen andere dingen. Dat kinderen in de loop der tijd meer macht verworven hebben, betekent niet dat zij minder afhankelijk zijn geworden van hun ouders en de gehele gezinscontext. Zij kunnen zich aan ouderlijke opvoedingswaarden misschien zelfs minder onttrekken dan vroeger: zij worden nu op hun verantwoordelijkheid, hun meedenken, hun empathie aangesproken. Maar vooral kunnen zij zich niet onttrekken aan een intensiever geworden communicatie (antwoorden op vragen die zij zelf niet eens gesteld hebben); althans niet permanent. Het valt te beredeneren dat het steeds belangrijker wordende peergroup-leven van moderne kinderen en jongeren *ook* de functie heeft hen te bevrijden van dit veel-eisende onderhandelingsgebeuren in het gezin. Herkenbaar is de jongere die

een eindeloos doorsudderend onderhandelingsgesprek opeens abrupt beëindigt door te roepen: okéé, ik weet het nu wel, houd nou eens op - en zich terug trekt in zijn eigen kamer of naar zijn vrienden toe stap. Daar is de communicatie vrijblijvender, minder 'stressy' en stelt ze minder eisen aan zelfdwang. Maar dat alles laat onverlet dat de wederzijdse afhankelijkheid tussen de onderhandelingspartijen voort blijft bestaan. Ouders en kinderen weten dat het terugtrekken van één partij tijdelijk van aard is en dan de onderhandelingen hervat zullen worden. Ruzie (ja zelfs een klap of draai om het oor) zijn spontane reacties - 'en nou doe je gewoon wat ik zeg, anders...' - maar beide, ouders en kinderen weten dat daarmee geen bevredigende en op den duur 'verkoopbare' oplossingen geproduceerd worden.

Naarmate gezinsconstellaties complexer worden, worden de wederzijdse afhankelijkheidsverhoudingen intensiever en de onderhandelingen met meer mensen noodzakelijk, zeker in een tijd waar het uit elkaar gaan van partners steeds minder beleefd wordt als een catastrofe en steeds meer als een gebeurtenis die bij de (moderne) levensloop hoort. Neem bijvoorbeeld twee gescheiden ouders met nieuwe partners en gezinnen die co-ouderschap afgesproken hebben.¹⁶ In deze drie deel-gezinnen zijn tenminste zes volwassenen betrokken en kinderen van verschillende leeftijden, biologische kinderen en stiefbroers en -zussen. De ouders onderhouden betrekkingen met hun ex-partners en met hun nieuwe partners, met hun kinderen en met de kinderen in de nieuwe gezins-deelverbanden, enz. Niet op een vrijblijvende manier, het totaal is een *vrijgekozen dwangverband*. Vrijgekozen omdat de volwassenen vrijelijk besloten hebben tot het uit elkaar gaan en met iemand anders te gaan wonen. Een dwangverband omdat de volwassenen betrekkingen met de ex-partners onderhouden voor 'het wel van de kinderen' en de kinderen zich hierin moeten schikken. Het gezinsleven in dit soort constellaties is gekenmerkt door het uitbalanceren van uiteenlopende behoeften en volgeboekte dagagenda's. De kinderen moeten als mede-onderhandelaars serieus genomen worden omdat de volwassenen anders het nieuw ontstane gezinsnetwerk niet intact kunnen houden. Tegelijkertijd groeit de noodzaak tot plannen voor alle betrokkenen: wanneer komt de ex om de zoon voor het weekeinde op te halen; welke afspraken moeten gemaakt worden om hem weer af te halen; hoe moet met de ex, de nieuwe partner en het kind de juiste schoolkeuze besproken worden;

¹⁶ Zie voor een uitgebreide case-studie van een dergelijke constellatie du Bois-Reymond et al 1992a.

hoe moeten uiteenlopende opvoedingsidealen van de biologische ouders gelijk getrokken worden, etc. Veel ruimte voor spontaneïteit is er niet, er is veel meer noodzaak tot empathie, flexibiliteit en plannen en dit alles bij groeiende behoeften van volwassenen en kinderen aan individualisering en zelf-ontplooiing.

Onderhandelen impliceert communicatieve vaardigheden evenzeer als een principiële openheid en ongewisheid over de uitkomst van dit proces. Door überhaupt te onderhandelen, bouwen alle betrokkenen de mogelijkheid tot compromis in; hoe dat eruit ziet is juist de inzet van het onderhandelen en ligt niet van te voren vast. Zo kan een ouder in de onderhandeling met haar kind wel een idee over de hoogte van het te verstrekken zakgeld hebben, maar waar zij uit zal komen weet zij niet van te voren, en het is mogelijk dat uiteindelijk een hoger bedrag afgesproken wordt omdat het kind zijn moeder er van weet te overtuigen dat al zijn vrienden meer zakgeld ontvangen dan hij. Men zou in zo'n geval van 'opvoedingsonzekerheid' van de kant van de opvoeder kunnen praten, de moeder heeft immers haar standpunt gedeeltelijk bijgesteld op grond van de machtsmiddelen die het kind wist in te zetten (in dit voorbeeld de vrienden). Maar het bezwaar van het begrip opvoedingsonzekerheid is dat daarmee het wezenlijke van de modernisering van de ouder-kind relatie verdoezeld wordt: dat namelijk het kind geen op te voeden persoon is en de ouder geen opvoeder meer is in de oude betekenis van het woord maar dat beide hun stem verheffen en de openheid en onzekerheid wederzijds kan zijn.

Opvoedingsonzekerheid, in gezinspluriformiteit, heeft een oorzaak: volwassenen ervaren dat zij geen onbetwiste en stabiele ('geldige') levensbesluiten nemen; een huwelijk loopt stuk, aan hartstocht voor een nieuwe partner kan toegegeven worden in een tijd van informaliteit en emancipatie. Onverwachte wendingen in de levensloop confronteren volwassenen met het gegeven, dat zij het bij tijd en wijle ook niet 'weten'. Dat past niet bij het (zelf-)beeld van standvastige model-opvoeders. Maar onderzoek wijst uit dat moderne ouders ook geen model-opvoeders meer voor hun kinderen wensen te zijn (Zinnecker 1985). Naarmate moderne ouders het opvoedingsdoel van zelfstandigheid en ontplooiing van individualiteit van hun kinderen willen bevorderen, nemen zij afstand van hun rol als 'voorbeeld-ouder'. Daarmee krijgen moderne opvoeders te maken met een paradox: aan de ene kant vergt het leven steeds meer planmatig handelen en het beteugelen van driften. Aan de andere kant ervaren volwassenen aan den lijve de gevolgen en bijverschijnselen van informalise-

ring en emancipatie doordat er verrassende - niet geplande en planbare - wendingen in hun levensloop optreden die model-opvoeden volgens principiële normen en maatstaven onmogelijk maken, in ieder geval sterk relativeren. En niet alleen in hun eigen leven treden deze onverwachte wendingen op, nog veel sterker zijn moderne opvoeders van de boodschap doordrongen dat er voor hun kinderen geen vaststaande 'levensontwerpen' bestaan. Natuurlijk, zij hopen dat een goede schoolopleiding uitzicht op een goede maatschappelijke positie biedt, en zij zijn bereid om hun kinderen en jongeren in alle mogelijke opzichten te ondersteunen bij het uitwerken van plannen voor de toekomst (du Bois-Reymond et al 1992c). Maar het is lang niet meer zo gewis als vroeger dat hun kinderen daar (willen) uitkomen waar ouders het willen. Vandaar dat ouders minder principiële en veel meer relationele deugden in hun kinderen willen kweken: communicatieve vaardigheden om met anderen te kunnen onderhandelen; flexibiliteit om zich aan wisselende omstandigheden aan te kunnen passen; zelfstandigheid en zelfvertrouwen om de eigen persoonlijkheid in het samenspel met medemensen staande te houden, etc. Het zijn allemaal eigenschappen en opvoedingsdoelen die in wezen *leeftijds-neutraal* zijn en van volwassenen eveneens geveerd worden. Terwijl het vroeger eerder zo was dat kinderen naar deze eigenschappen toe moesten en mochten groeien, met hun ouders (en andere gezaghebbende volwassenen) als voorbeeld en gids.

Bij al deze overwegingen van veranderde en veranderende relaties tussen de seksen en de generaties blijft de vraag naar de empirische fundering. Die is er, zoals reeds in het begin gezegd, nog niet in voldoende mate. De volgende paragraaf geeft aan waar hiertoe aanzetten gemaakt zijn. Grootschalig onderzoek, geïnspireerd door de hiervoor gestelde theoretische benadering, ontbreekt vooralsnog.

Nieuwe gezinsconstellaties en opvoedingsrelaties - empirisch onderzoek

We zijn uitgegaan van de veronderstelling dat gezinspluriformiteit niet slechts een macrosociologisch structuurkenmerk van moderne gezinnen is, maar dat er ook een gezinsinterne dimensie aan verbonden is die de opvoedingsrelatie betreft. Wanneer we nu kijken naar empirisch onderzoek dat deze beide dimensies tezamen behandelt, dan blijkt dat de oogst karig is. Het thema lijkt nog zo nieuw te zijn dat gezinsstudies hier nog nauwelijks expliciet werk van

gemaakt hebben. Ik beperk me in het volgende tot Nederland. Ik wil dan eerst de studies van Spruijt en zijn medewerkers over 'nieuwe stiefgezinnen' (1988; 1989) en die van Kersten en Terpstra over 'co-ouderschap' (1989) bespreken om vervolgens enkele gegevens uit eigen onderzoek ter discussie te stellen.

Spruijt et al. spreken van het 'nog slechts globaal bekende fenomeen nieuw stiefgezin' (Spruijt 1989, 44). Zij constateren dat 'het nieuwe stiefgezin een gezinsvorm is die snel in aantal toeneemt' (Spruijt 1988, 19) en schatten het aantal in Nederland op ca. 85.000, ca. 2.5% van het totale aantal huishoudens met kinderen van 10 tot 17 jaar (Spruijt en Gilgam 1988, 20). Maar zij geven direct toe dat dit onbetrouwbare schattingen zijn. Nieuwe gezinsconstellaties zijn nog geen categorie die systematisch in bevolkingsstatistieken verdisconteerd is. De meeste literatuur over stiefgezinnen heeft betrekking op gezinnen die contact hebben gehad met hulpverleners (de 'orthopedagogische bias': naar schatting van de onderzoekers komt ongeveer elk vierde stiefgezin ooit in aanraking met hulpverleners. Dat maakt benieuwd naar het reilen en zeilen van 'normale stiefgezinnen'.

De onderzoekers komen tot een typologie van 'het nieuwe stiefgezin' die gebaseerd is op twee dimensies.¹⁷ De eerste dimensie slaat op het besef van de ouders dat zij deel uitmaken van een gezinsfiguratie die alles behalve de norm is. In onze redeneertrant: een bewustzijn van gezinspluriformiteit. De andere dimensie heeft betrekking op de mate van een geïndividualiseerde levensloop. Zodoende construeren de onderzoekers vier types en een 'rest-type':

- traditioneel ontkennende gezinnen
- traditioneel erkennende gezinnen

¹⁷ De onderzoekers beperken zich tot stiefgezinnen die na echtscheiding zijn ontstaan. Zij gaan dus niet in op gezinsformaties van ongehuwden met kinderen; gezinsformaties waarbij slechts één partner gehuwd was, maar beide kinderen hebben; een partner met kind(eren) die weduwe is en met een nieuwe partner gaat samenleven die al dan niet een kind heeft, etc. Een verdere beperking van het onderzoek is dat in de onderzochte gezinnen slechts één soort stiefkind(eren) aanwezig is: óf van de man óf van de vrouw. Uit deze inperkingen blijkt al hoe complex het te onderzoeken fenomeen is. De onderzoeksgroep bestaat uit 229 ouders, 229 stiefouders en 229 (stief-)kinderen. Onder deze groep is schriftelijk onderzoek verricht. Daarnaast is gesproken met een kleiner sample. Een indicatie voor meer gezinspluriformiteit dan uit de omschrijving van de onderzoeksgroep blijkt, vormt het gegeven dat van de niet-verzorgende ouders (voor zover de kinderen daarvan op de hoogte zijn) 80% een nieuwe partner hebben; 40% daarvan is getrouwd, 31% woont samen, 9% heeft een partner maar woont niet samen, en 20 % is alleenstaand.

- modern ontkennende gezinnen
- modern erkennende gezinnen
- gemengde gezinnen

Traditioneel ontkennende gezinnen streven naar 'normaliteit'. Ondanks hun ingewikkelde gezinsverhoudingen met een biologische ouder 'op afstand', willen zij onder de nieuwe omstandigheden een normaal gezin zijn, voor zichzelf en vooral ook naar buiten. Zij ontkennen bij wijze van spreken dat zij deel uitmaken van een grote maatschappelijke tendens in de richting van toenemende pluriformiteit.

De traditioneel erkennende, de modern ontkennende en de gemengde gezinnen nemen een tussenpositie in. De eerste door een traditioneel gezinsleven te verbinden met een ook naar de buitenwereld uitgedragen zelfbewustzijn dat zij een van de norm afwijkend gezin zijn; de tweede door een individualistisch levensstijl binnen het gezin te realiseren maar hun eigen aard als stiefgezin niet te willen beklemtonen, terwijl in de gemengde gezinnen vader en moeder het er niet over eens zijn of zij moeten erkennen of ontkennen, en ook zijn zij het niet eens over de opvoedingsstijl. Het laatste type, de modern erkennende gezinnen, hebben een individualistische levensstijl en schromen ook niet om aan de buitenwacht duidelijk te maken dat zij een bijzondere gezinsconstellatie hebben. Wat de opvoedingsstijl betreft, die is bij de traditionele gezinnen eerder autoritair-rigide en bij de moderne gezinnen open, flexibel en democratisch.

Het stiefgezin-onderzoek is voor ons interessant omdat hier met een behoorlijk grote steekproef een vrij diepgravende analyse uitgevoerd is naar de *beleving* van gezinspluriformiteit en naar de opvoedingsstijl. Flexibiliteit en autonomie, naast vele afspraken en ruimte om daarover te onderhandelen, zijn kenmerkend voor deze gezinnen. De milieu-differentiaties bevestigen de trend dat de midden- en hogere maatschappelijke klassen voorlopen in modernisering op gezinsniveau, zowel door acceptatie van nieuwe gezinsconstellaties als in hun opvoedingsstijl.

Van veel beperkter aard is het onderzoek van Kersten en Terpstra. Maar het is even interessant omdat het ook hier om de *beleving* van gezinspluriformiteit gaat, in dit geval om de beleving van co-ouderschap. De onderzoeksgroep bevat 24 voormalige gezinnen die na scheiding tot co-ouderschap besloten hebben. In deze kleine studie leverde dat alleen al tien verschillende arrangementen op, van 'fifty-fifty' op week en weekeinde basis tot de meest ingewikkelde wisselschema's tussen wekdagen en weekeinden.

In de studie gaat het om de machtsbalans tussen de ex-partners die

'de paradox van co-ouderschap' moeten zien op te lossen, 'namelijk scheiden en toch samen de kinderen opvoeden' (p. 129). Het zijn trendsetters die bewust inspelen op pluriformiserings- en individualiseringstendenzen in moderne maatschappijen door actief naar passende leefvormen te zoeken en hun levensstijl daarop af te stemmen; het realiseren van een co-ouderschap vergt zowel juridische know-how als psychisch-mentale flexibiliteit.

De resultaten laten vooral twee dingen zien. Ten eerste blijkt dat de bij co-ouderschap betrokken kinderen een enorme capaciteit lijken te hebben om zich aan de meest ingewikkelde wisselschema's aan te passen die hun ouders in langdurige onderhandelingen vastgesteld hebben en waarbij zij tussen hun biologische ouders heen en weer pendelen. Helaas geeft de studie weinig uitsluitsel hoe groot de invloed van de kinderen op de aard van de bezoeksregelingen is. Het is dan ook de vraag, in hoeverre zij hun kinderleven in het kielzog van hun ouders moderniseren of daar zelf actief aandeel in hebben, met andere woorden, hoe intensief in de deel-gezinnen daarover onderhandeld wordt. Maar het lijkt erop dat kinderen slechts tot op zekere hoogte door hun ouders gedwongen kunnen worden tot het bezoeken van de andere biologische ouder en diens gezin. En het hoort ook tot de 'moderne levensstijl' van deze co-ouders om hun kinderen serieus te nemen.

Ten tweede toont deze kwalitatieve studie aan dat een, aanvankelijk door beide volwassen partners even zeer gewilde moderne levensstijl, spaak loopt wanneer één van hen op relationeel gebied gefrustreerd raakt. De frustraties worden dan in een machtsstrijd om het wisselschema uitgevochten en kunnen een beëindiging van het co-ouderschap tot gevolg hebben. De onderhandelingen tussen de seksen hebben, tegen de aanvankelijk gekoesterde verwachtingen in, niet tot een voor beide aanvaardbaar compromis geleid, en dat kan ook de onderhandelingen tussen de generaties negatief beïnvloeden.

Strijd tussen (ex-)partners is niet per se typerend voor co-ouderschap maar kan zich ook in andere partner- en gezinsconstellaties afspelen. Wel is co-ouderschap daar een 'geavanceerde' vorm van. Het lijkt geen toeval te zijn dat de respondenten in deze studie allemaal uit de culturele midden- en bovenlagen komen met beroepen in de 'zachte sector' (welzijn, universiteit, sociale academie) en qua ideologie en levensstijl getekend zijn door de 'ontplooiingscultuur' van de jaren zeventig (zie ook Prinssen 1988). De vraag blijft of co-ouderschap bij doorzettende gezinspluriformiteit een 'toekomstmodel' is, en wat de repercussies zijn op het leven van kinderen. Leren zij

volens volens met dit model leven? Kunnen zij - en in welke mate - bezoekregelingen beïnvloeden? En: hoe beleven zij het hebben van twee gezinnen, twee kinderkamers en vaak twee vakanties met wisselende partners?¹⁸ Vergroot dan hun autonomie en zelfstandigheid of zijn de 'moderniseringskosten' psychische labiliteit en bindingsangst? Dat zijn allemaal vragen die voor toekomstig ontwikkelingspsychologisch en gezinsonderzoek van grote betekenis zijn.

De verdienste van de studies van Spruijt e.a. en Kersten en Terpstra is dat de kijk op 'afwijkende' gezinnen verbreed wordt. Er wordt niet alleen gekeken naar 'probleemgezinnen' - alhoewel dit motief mede aanleiding was voor beide onderzoeken c.q. financiers - maar de aandacht wordt gevestigd op gezinsconstellaties die bij doorgaande pluriformisering gebruikelijker zullen worden.

In ons eigen onderzoek hebben wij gezocht naar aanwijzingen voor de modernisering van gezinsculturen. In drie studies van overigens zeer verschillende aard zijn we ingegaan op de vraag, welke relaties ouders en kinderen in gezinsverband met elkaar onderhouden. De intussen bijna dood geknuffeld begrippen 'bevels- en onderhandelingshuishouding', oorspronkelijk door De Swaan in zijn oratie van 1979 in zeer algemene zin in het moderniseringsdebat geïntroduceerd, waren tijdens onze eerste (oral history) studie naar wijkgebonden gezinsculturen in twee Europese steden (Leiden en Wiesbaden) rond 1910/20 voor het beschrijven van gezinsrelaties nog niet en vogue. Voor Nederland vonden wij bij een veertigtal oude Leidse stadsbewoners uit twee arbeiderswijken, die wij naar hun kinder- en jeugdtijd vroegen, haast uitsluitend 'bevelshuishoudingen' en slechts bij een klein deel van bewoners uit een nieuwe arbeiderswijk (de Kooi) de eerste tekenen van een meer geïndividualiseerde opvoeding (Behnken 1989). Gezinsformaties beschreven wij vooral in termen van het aantal kinderen (in de oude wijken 3-4, vaak 7-8, met als uitschieter 21), woonomstandigheden en de aard van de opvoedingsrelatie (du Bois-Reymond en Jonker 1988). Deze was niet alleen gekenmerkt door een onverbiddelijke 'bevelstijl' maar vooral ook door een regelgeving die afgestemd was op de beperkte materiële omstandigheden; daarnaast door een voor deze tijd kenmerkende seksuele onderdrukkingsmoraal (du Bois-Reymond 1992). In de

¹⁸ 'An emerging and in many respects particular modern family structure consists of parents living apart but still sharing the task of parenting. The child in a way has two homes or families where it belongs and is given care on a regular basis.' (Dencik 1991, 6; zie ook du Bois et al. 1992a).

onderzoeksgroep bevonden zich geen respondenten uit goede burgerlijke milieus zodat we niets over een mogelijk reeds toen meer onderhandelingsgerichte opvoeding konden zeggen.

Uit onze Leidse studie naar de statuspassages van jongeren aan het einde van hun reguliere schooltijd, en naar de rol van de ouders tijdens deze passages (longitudinaal: 120 jongeren; intergenerationeel: 120 ouders) komt naar voren dat in de herkomstgezinnen van hedendaagse ouders (geboren rond 1940/45 met enkele jongere en oudere respondenten) een onderhandelingscultuur tijdens de jeugd van de ouders hoogst zeldzaam was, óók in de hogere milieus. Met plm. een decennium ertussen sluiten de generaties uit beide onderzoeken min of meer op elkaar aan, waarbij we de opvoedingshouding van de oral history respondenten ten opzichte van hun eigen kinderen (qua generatie dus voor een groot deel overeenkomstig met de oudergeneratie uit het Leidse onderzoek) toen minder goed onderzocht hebben. De generatie hedendaagse ouders typeerden wij als een 'schakelgeneratie': zelf nog grotendeels opgegroeid in een 'bevelscultuur', percipiëren deze ouders zich nu als 'moderne ouders' die hun kinderen tot zelfstandigheid en mondigheid op willen voeden en dat niet alleen willen maar ook moeten omdat moderne jongeren een bevelstoon niet meer accepteren.

Wij vonden in onze data een duidelijke milieutrend: hoe hoger het sociaal milieu, hoe meer er in hedendaagse gezinnen onderhandeld wordt. Maar daarnaast vonden wij ook in de andere milieus onderhandelingsculturen, en dan weer sterker in de midden- dan in de lagere milieus (du Bois-Reymond e.a. 1992c). Met andere woorden: een onderhandelingscultuur komt historisch pas op in de jaren zestig en zeventig, en wanneer dat gebeurt, treden milieu-verschillen des te scherper naar voren. Tegelijkertijd zet de modernisering door en wordt de onderhandelingscultuur ook door de midden- en lagere milieus overgenomen.

Wat betreft het probleem van opvoedingsonzekerheid ondersteunt ons materiaal uit het Leidse ouder-onderzoek maar gedeeltelijk de boven gegeven theoretische interpretatie. Daar argumenteerden wij dat onderhandelen per definitie een 'open-end' gebeuren is en alleen al daarom onzekerheid bij de ouders oproept. En ook brachten wij opvoedingsonzekerheid in verband met de overgang van een standaard levensloop naar een keuzebiografie (zie daarover ook Peters 1992). Op empirisch niveau blijkt echter dat de onderhandelingsculturen in de gezinnen over het algemeen niet conflictueus zijn. Toch rapporteerde ruwweg een vijfde van de ouders opvoedingson-

zekerheid op minstens één van de door ons onderscheiden levensterreinen: huiselijk leven; vrienden en partnerkeuze en seksueel gedrag; opleidings- en beroepskeuze; losmaking uit het ouderlijke huis. Maar hoe structureel deze opvoedingsonzekerheden van ouders zijn, en welke duurzame oplossingen gevonden worden tussen de generaties - dat zijn vragen die verder onderzoek vergen, en dan vooral in het licht van een moderniseringstheorie.¹⁹

Een tot nu toe in jeugd- en gezinsonderzoek verwaarloosde groep zijn de 10 tot 14 jarigen ('Lücke-Kinder' - Büchner 1992). Over deze leeftijdsgroep is weinig bekend. Dat was mede de aanleiding voor een intercultureel vergelijkend onderzoek over verzelfstandigingsprocessen van kinderen die aan het begin staan van hun puberteit. Terwijl structurele veranderingen in de jeugdfase in wisselwerking met individualiseringstendensen, langere opleidingstrajecten en nieuwe verwachtingen aan de arbeidscarrière (met name bij meisjes en jonge vrouwen) het laatste decennium veelvuldig door jeugdonderzoekers onderzocht zijn, is over kinderen die aan het begin staan van hun jeugdcarrière veel minder bekend. We willen te weten komen vanaf welke leeftijd, en hoe een 'geïndividualiseerde jeugdbiografie' (Fuchs 1983) vorm krijgt, en welke rol daarbij gezinsculturen spelen.²⁰

Op het belang van gezinspluriformiteit voor verzelfstandigingsprocessen van kinderen stuitte we toen we de onderzoeksgroep van dertig gezinnen nader analyseerden. Oorspronkelijk hadden we, in verband met de onderzoeksopdracht²¹ andere criteria de voorrang

¹⁹ In een overzichtsartikel over onderzoek naar conflicten tussen jongeren en hun ouders stellen V. Gecas en M.A. Seff dat de jongeren weliswaar weinig conflicten rapporteren, maar 'there seems to be less doubt that it is a stressful time for the *parents* of adolescents.' (Gecas en Seff 1990, 943).

²⁰ Het onderzoek is opgezet in drie Europese regio's: randstad/NL, regio Frankfurt a.M. en regio Halle ('neues' Bundesland)/BRD. De andere onderzoekers zijn prof. P. Büchner, Universität Marburg, en prof. H.H. Krüger, Pädagogische Hochschule Halle. Het onderzoek is in 1991 gestart. Dertig kinderen en (één van hun) ouders worden ondervraagd wanneer het kind twaalf jaar oud is, en nogmaals twee jaar later.

²¹ De eerste fase van het Nederlandse deel van het onderzoek werd gefinancierd door het PCOJ (ProgrammeringsCollege Jeugd Onderzoek) - zie rapportage du Bois-Reymond e.a. 1992a.

gegeven bij het samenstellen van het sample.²² Dat wij binnen deze relatief kleine groep een hele reeks verschillende gezinsconstellaties vonden hangt voor een deel samen met de recruitering van de onderzoeksgroep, maar weerspiegelt daarnaast de algehele tendens tot gezinspluriformiteit.²³

Op basis van eerder onderzoek en op basis van het interview-materiaal met kinderen en ouders (in de regel de moeder; in uitzonderingsgevallen de vader) ontwikkelden we een typologie van opvoedingsrelaties. Theoretische leidraad voor deze typologie is de overgang van bevels- naar onderhandelingshuishouding. De typen zijn inductief-interpretierend uit de gespreksprotocollen²⁴ afgeleid met de

²² De kinderen moesten voor een deel in de laatste groep van het basisonderwijs zitten en voor een deel in de brugklas van het voortgezet onderwijs, omdat we ervan uitgaan dat kinderen in deze levensfase een 'Selbständigkeitsschub' doormaken en eerste trekken van een geïndividualiseerde kinder-/jeugd biografie vertonen; zij waren dus bij het begin van het onderzoek 11-13 jaar oud. Daarnaast werd gelet op een evenredige verdeling tussen jongens en meisjes, en over drie sociale milieus (hoog - midden - laag). De milieu-indeling gebeurde analoog aan het Leidse jongerenonderzoek (zie voor een verantwoording du Bois-Reymond/Peters 1990).

²³ De gezinnen vonden we met de sneeuwbal methode, met in achtname van de boven genoemde criteria. De kans dat 'alternatieve' ouders ons doorverwezen naar soortgelijke gezinnen is dan groter dan bij een andere manier van steekproef trekken. We hebben echter meer ingangen gekozen zodat het 'via-via effect' weer afgezwakt wordt. In de dertig onderzochte gezinnen vonden we de volgende gezinsconstellaties: ouders gehuwd met eigen kinderen; ouders gescheiden met co-ouderschapsregeling; ouders gescheiden met co-ouderschapsregeling en inwonende nieuwe partner die eveneens kinderen heeft en met ex-partner een co-ouderschapsregeling onderhoudt; ouders gescheiden met omgangsregeling en nieuwe inwonende partner waarmee een gezamenlijk kind; alleenstaande ouder (weduwe); tweede huwelijk moeder; kinderen uit het eerste huwelijk; tweede huwelijk moeder en vader, beide met kinderen uit hun vorig huwelijk en kinderen geboren binnen huidige huwelijk; ouders ongetrouwd samenwonend met kind uit deze verbintenis; ouders samenwonend na hun resp. scheiding met kinderen uit vorige huwelijken; moeder vormt na scheiding een gezin met haar kinderen en onderhoudt een lesbische relatie.

²⁴ De gesprekken met ouder en kind bevatten een groot aantal 'spiegelvragen' waarbij dus aan de ouder en het kind soortgelijke vragen gesteld worden. Deze vragen hebben betrekking op de regelgeving in het gezin en daarbuiten (hoe vrij is het kind om zijn leven ook buiten het gezin vorm te geven, met vrienden en met betrekking tot vrijetijdsbesteding); ook werd geïnformeerd naar het affectieve klimaat in het gezin (lichamelijke contacten) en naar de mate van informaliteit in de omgangstoon tussen ouder en kind. De interviews zijn niet getranscribeerd maar uitgebreid samengevat alsmede van een gezinsimpressie voorzien die de kind-interviewster en de ouder-interviewster onafhankelijk (maar tijdens dezelfde interview-afpraak) van elkaar opgedaan hadden.

bedoeling om nuances in de verschillende opvoedingsrelaties zo nauwkeurig mogelijk in beeld te brengen.

Het eerste dat bij de analyse opvalt is de hoge mate van overeenstemming in perspectief tussen ouders en kinderen op de opvoedingsrelatie, en dat geldt voor alle typen, niet slechts voor de meer op onderhandelen gerichte gezinnen. Kinderen lijken de ouderlijke opvoedingsstijl minder te betwisten dan jongeren en zich meer aan de ouderlijke verwachtingen en gedragseisen te conformeren. Zij ervaren gezins- en gedragsregels, *mits* beredeneerd en inzichtelijk, klaarblijkelijk als minder vrijheidsbeperkend dan jongeren die reeds meer zelfstandigheid verworven hebben, vooral ook buiten het gezinsverband. Onderhandelingsculturen overwegen ook in gezinnen en met jongere kinderen, en de kinderen vertonen doorgaans grote tevredenheid met hun opvoeding en gezinsleven. Hun ouders bejegenen hen met openheid en proberen zoveel mogelijk met hun behoeften rekening te houden. Ook ouders die - vooral vanwege de jonge leeftijd van de kinderen - wel met hen onderhandelen maar toch ook duidelijke gedrags- en gezinsregels stellen, streven heel bewust het opvoedingsdoel van zelfstandigheid na en beredeneren beperkende regels.

Meer dan de helft van de gezinnen (zeventien) representeert het 'standaardmodel' van getrouwde ouders met eigen kind(eren), terwijl dertien een ander gezinsmodel vertonen. De meeste kinderen uit deze dertien gezinnen hebben te maken met meer dan twee opvoeders. Kijken we naar de opvoedingsrelatie, dan leeft bijna de helft van de gezinnen (veertien) in een onderhandelingscultuur met elkaar, slechts in twee gezinnen heerst een bevelcultuur in traditionele zin. Opvallend zeldzaam zijn gezinnen met een ambivalente opvoedingshouding (drie) en opvallend vaak (elf) een duidelijk regelstellende opvoedingshouding. Hoe hoger het milieu, hoe vaker de kinderen in een onderhandelingscultuur leven. Kijken we tenslotte naar het verband tussen opvoedingsrelatie en gezinspluriformiteit, dan blijkt dat onderhandelingsculturen op één uitzondering na over alle voorkomende gezinsconstellaties verdeeld zijn, terwijl een strakke (maar geen restrictieve) opvoedingshouding vooral in het 'standaardgezin' vertegenwoordigd is.

Uiteraard is het sample te klein om harde conclusies te trekken.²⁵

²⁵ De analyse van de twee Duitse deelsamples is nog niet afgesloten. Wel tekenen zich reeds nu interessante interculturele verschillen af - zie voor eerste resultaten du Bois-Reymond e.a. 1992b.

Wij zijn dan ook veel meer geïnteresseerd in de kwalitatieve kant van de verdeling gezinsconstellatie - opvoedingsrelatie. Zo interesseert ons met name de vraag *hoe* het onderhandelingsproces op gezinsniveau gestalte krijgt, en dan vooral in nieuwe gezinsconstellaties. Eerste aanwijzingen voor onze hypothese - onderhandelingsculturen bevorderen een vroege verzelfstandiging van kinderen - vinden wij in alle drie de deelsamples. Daarnaast vonden wij in het Nederlandse deelsample dat de meeste ouders te kennen gaven het opvoeden een moeilijke zaak te vinden.²⁶ 'Moeilijk' betekent voor de ouders vooral dat zij na moeten denken over hun opvoedkundig handelen. Dat was voor eerdere generaties vermoedelijk in veel mindere mate het geval, 'bevelen' impliceert immers 'weten hoe het moet' en niet reflecteren over hoe het zou kunnen. Vandaag lijken ouders zich veel meer bewust te zijn van hun taak als opvoeders. Met alle twijfels vanden. Zij voelen zich bij tijd en wijle onzeker maar proberen er uit te komen, door te praten, niet alleen met de partner maar ook met de kinderen. Daarmee nemen de kinderen ook deel aan het reflecteren over het onderhandelingsproces en over eventuele stoornissen in de communicatie. En deze medeverantwoordelijkheid is ook in de opvattingen van de ouders over zelfstandigheid van kinderen geïmpliceerd. Hoe meer in een gezin het principe van onderhandelen bestaat, hoe meer het kind bij het proces van 'evalueren' van zijn eigen opvoeding betrokken raakt. En naarmate dat gebeurt, verandert de betekenis en de intentie van 'opvoeden'. Opvoeden wordt, door alle boven geschetste modernisering, steeds meer: op adequate (rationele) wijze met elkaar communiceren. Toenemen van gezinspluriformiteit bevordert dit proces in algemene zin. Zij is de structurele vorm van het individualiseringsstreven van moderne mensen. Kinderen worden daar steeds meer bij betrokken, en beide, volwassenen en kinderen geraken daardoor in meer intense wederzijdse afhankelijkheidsrelaties. Zo emanciperen kinderen niet slechts door een passieve ervaring van de ingewikkeldheid van menselijke verhoudingen, maar even zeer door de mogelijkheden, ja zelfs de noodzaak om zich van de eigen persoonlijkheid bewust te worden en zich staande te houden.²⁷

²⁶ In de Duitse samples is deze vraag nog niet geanalyseerd.

²⁷ Het is een andere, bredere discussie, in hoeverre volwassenen, kinderen en jongeren, door steeds meer rationaliteit, zelfdwang en gewaarwording van afhankelijkheden overbelast raken en verlangen naar eenvoudige oplossingen. De politieke constellatie op vele plaatsen in en buiten Europa, met oplaaierend geweld tegen 'minderen' in plaats van het uitbalanceren van conflicten en spanningen geeft aan dat het moderniseringsproces niet zonder gevaar verloopt.

Literatuur

- Akker, Piet van den (1990). Minder in aantal - meer in tel? *Jeugd en samenleving*, 4, april 1990, 208-221.
- Allerbeck, Klaus & Wendy Hoag (1985). *Jugend ohne Zukunft? Einstellungen, Umwelt, Lebensperspektiven*. München/Zürich: Piper.
- Avort, A.J.P.M. van der (1987). *De gulzige vrij-blijvendheid van expliciete relaties*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Behnken, Imke, Manuela du Bois-Reymond & Jürgen Zinnecker (1989). *Stadtgeschichte als Kindheitsgeschichte. Soziale Lebensräume von Grossstadt-kindern in Deutschland und Holland um 1900*. Opladen: Leske + Budrich.
- Bogt, T.F.M. ter & C.S. van Praag (1992). *Jongeren op de drempel van de jaren negentig*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bois-Reymond, Manuela du & Agnes Jonker (1988). Relaties in het gezin tussen ouders en kinderen 1900-1930. Een oral history onderzoek in Leiden. *Comenius*, 8, 175-208.
- Bois-Reymond, Manuela du & Mel van Elteren (1990). Tweemaal tussen twee werelden. In: G. Tillekens (red.) *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. Muiderberg: Coutinho, 84-103.
- Bois-Reymond, Manuela du (1991). Opvoedingsstijlen intergenerationeel bekeken. Drie case-studies uit het Leidse onderzoek 'Jongeren, hun ouders en arbeid'. In: J.R.M. Gerris (red.) *Gezinsontwikkeling*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger, 55-87.
- Bois-Reymond, Manuela du, Els Peters & Janita Ravesloot (1990). Jongeren en ouders: van bevels- naar onderhandelingshuishouding. Een intergenerationale vergelijking. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 17 (3) 69-100.
- Bois-Reymond, Manuela du & Els Peters (red.) (1990). *Jongeren verder op weg*. Tweede onderzoeksverslag uit het project 'Jongeren, Ouders en Arbeid'. Rijksuniversiteit Leiden.
- Bois-Reymond, Manuela du (1992). Eltern-und-Kinder-Beziehungen zwischen 1900 und 1920 am Beispiel der Sexualerziehung. Aus einer Oral-History-Studie in Leiden/Niederlande. *BIOS Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*. 5, 1, 49-62.
- Bois-Reymond, Manuela du, Daphne de Ruiter & Ilse Steffens (1992a). *Onderhandelingsculturen in gezinnen. Een onderzoek naar verzelfstandigingsprocessen van kinderen*. Rijksuniversiteit Leiden.
- Bois-Reymond, Manuela du, P. Büchner & Heinz-Hermann Krüger (1992b). The modern family as everyday negotiation: continuities and discontinuities in intergenerational relationships. *Paper presented at the First European Conference of Sociology*, Vienna 26th to 29th August 1992.
- Bois-Reymond, Manuela du, Harry Guit & Erwin van Rooijen (1992c). Tweede ouderrapportage van het project 'Jongeren, hun ouders en arbeid'. *Onderzoeksrapportage*. Rijksuniversiteit Leiden.
- Brinkgreve, Christine en Ali de Regt (1990). Het verdwijnen van de vanzelfsprekendheid. Over de gevolgen van individualisering voor kinderen. *Jeugd en samenleving*, mei/juni, 5/6, 324-333.

- Brinkgreve, Christine en Rineke van Daalen (1991). Huiselijk geweld. In: Herman Franke, Nico Wilterdink, Christien Brinkgreve (samenstellers), *Alledaags en ongewoon geweld*. Groningen: Amsterdams Sociologisch Tijdschrift/Wolters-Noordhoff: 138-164.
- Büchner, Peter, Anna Brake, Burkhard Fuchs (1992). Kinderleben. *Hort heute. Ganztagserziehung*, 7/8, 13-20.
- Childhood as a Social Phenomenon. Eurosociological Report*. European Centre Childhood Programme 1990-1992. Vienna: European Centre.
- Crombrugge, H. van (1991). Het 'post' moderne gezin als opvoedingsprobleem. *Gezin*, 3, 3, 137-150.
- Dencik, Lars (1991). Modern Childhood: on the Everyday Life and Socialization of Young Children in Modern Welfare States. *Paper presented at International Society for the Study of Behavioral Development*. Eleventh Biannual Meetings July 3-7 1991, Minneapolis, U.S.A.
- Diekstra, R.F.W. (red.) (1992). *Jeugd in ontwikkeling*. 's-Gravenhage: SDU uitgeverij.
- Elias, Norbert (1977). *Über den Prozeß der Zivilisation*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Frinking, Gerard (1990). De ontgroening van de samenleving: een politieke keuze? *Jeugd en samenleving*, 4, april 1990, 222-229.
- Fuchs, Werner (1983). Jugendliche Statuspassage oder individualisierte Jugendbiographie? *Soziale Welt*, 8, 341-371.
- Gadourek, I. en Peschar, J.L. (red.) (1989). *De open samenleving. Sociale veranderingen op het terrein van geloof, huwelijk, onderwijs en arbeid in Nederland*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Gecas, Viktor en Monica Seff (1990). Families and Adolescents: A Review of the 1980s. *Journal of Marriage and the Family*, 52 (Nov. 1990), 941-958.
- Gerris, J.R.M., Vermulst, A.A. & Siebenheller, F.A. (1990). Overeenstemming tussen ouders: onderliggende dimensies en samenhangen met opvoedingsoriëntaties en opvoedingsgedragingen van vaders en moeders afzonderlijk. In: J.R.M. Gerris en J. van Acker, *Gezin: aspecten van sociale ondersteuning en intern functioneren*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger, 147-173.
- Grotevant, H.D. & Cooper, C.R. (Eds.) (1983). *Adolescent Development in the Family*. San Francisco/Washington/London: Jossey-Bass Inc., Publ.
- Halman, Loek (1991a). *Waarden in de Westerse Wereld*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Halman, Loek (1991b). De persistentie van de burgerlijkheid. *Gezin*, 3, 2, 105-118.
- Hekma, Gert, Bram van Stolk, Bart van Heerikhuizen, Bernard Kruithof (samenstelling) (1990). *Het verlies van de onschuld. Seksualiteit in Nederland*. Groningen: AST/Wolters-Noordhoff.
- Hoog, Cees de (1989). Het gezin: ontwikkeling en actualiteit. *Gezin*, 1, 3, 128-148.
- Hurrelmann, Klaus (1988). *Sozialisation und Gesundheit*. Weinheim und München: Juventa Verlag.
- Jallinoja, Riitta (1992). Alternative family pattern. *Paper presented at the First European Conference of Sociology*, Vienna 26th to 29th August 1992.

- Jansen, Harrie (1990). *Woongroepen in Nederland*. De Lier: Academisch Boeken Centrum.
- Jansweijer, R.M.A. (1987). Naar een vrijwillige registratie van relatiemodellen. *Beleid & Maatschappij*, 2, 54-64.
- Kaufmann, Franz-Xaver (1988). Familie und Modernität. In: Kurt Lüscher, Franz Schultheis, Michael Wehrspann, *Die 'postmoderne Familie'*. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz, 391-415.
- Keilman, Nico & Eric Klijzing (1988). Leefvormen en kinderkeuze - toekomstige ontwikkelingen. *Bevolking en gezin*, 1, 19-34.
- Kersten, Truus & Terpstra, Jan (1989). *Co-ouderschap na scheiding*. Nijmegen: ITS.
- Knijf, G.C.M. & Verheijen, C.M.L.H. (1988). *Tussen plicht en ontplooiing*. Nijmegen: ITS.
- Kool, C. (1985). Echte en onechte eenoudergezinnen, een blik in de toekomst. *Demos*, 1, 57-59.
- Langeveld, H.M. (1985). *Binding in vrijheid*. Sociale en Culturele Studies 6, Sociaal en Cultureel Planbureau. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Leeuwen, L.Th. van & Ploegmakers, M.J.H. (1990). *Patronen in de individuele levensloop*. Den Haag: Nederlandse Gezinsraad.
- Linden, Frans J. van der (1991). *Adolescent lifeworld. Theoretical and empirical orientations in socialization processes of Dutch youth*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Löhr, H. (1991). Verzicht auf Kinder? *DJI Bulletin*, 17, Januar, 7.
- Lüscher, Kurt, Franz Schultheis & Michael Wehrspann (Hg.) (1987). *Die 'postmoderne' Familie*. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz.
- Maccoby, E.E. & Martin, J.A. (1983). Socialization in the Context of the Family: Parent-Child Interaction. In: Ph. Mussen (ed.), *Handbook of Child-psychology*, Vol.4, *Socialization and Social Development*. New York, 1-101.
- Matthijssen, Mathieu (1991). *Lessen in orde. Een onderzoek naar leerlingperspectieven in het voortgezet onderwijs*. Amersfoort/Leuven: Acco.
- Moors, H.G. en Nimegen, N. van (1990). Eenoudergezinnen in Europa. *Demos*, 6, 36-39.
- Morée, Marjolein (1992). *'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt'. Buitenhuis werkende moeders tussen 1950 en nu*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Nave-Herz, Rosemarie (1984). *Familiale Veränderungen seit 1950*. Unveröffentlichtliches Manuskript.
- Nave-Herz, Rosemarie & Manfred Markefka (Hg.) (1989). *Handbuch der Familien- und Jugendforschung*. Bd.I: *Familienforschung*. Neuwied/Frankfurt a.M.: Luchterhand.
- Opvoedingssteun op maat. Hoofdlijnen pedagogische preventie in het kader van het jeugdbeleid*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1991-1992, 22300 XVI, nr.56, 's-Gravenhage 1992.
- Oswald, Hans & Boll, Walter (1992). Das Ende des Generationskonflikts? Zum Verhältnis von Jugendlichen und ihren Eltern. *Zeitschrift für Sozialisationsforschung und Erziehungssoziologie*, 1, 30-51.
- Peters, Els (1992). *Veranderingen in de jeugdfase van meisjes. Generaties vergeleken*. Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden: DSWO Press.

- Prinssen, Margriet (1988). *Nieuwe moeders*. Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Rossen, B.F. en Schuijjer, J. (red.) (1992). *Het seksuele gevaar. Mythen en feiten*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Rülcker, Tobias (1990a). Selbständigkeit als pädagogisches Zielkonzept. In: Ulf Preuss-Lausitz u.a., *Selbständigkeit für Kinder - die große Freiheit?* Weinheim und Basel: Beltz, 22-27.
- Rülcker, Tobias (1990b). Veränderte Familien, selbständigere Kinder? In: Ulf Preuss-Lausitz u.a., *Selbständigkeit für Kinder - die große Freiheit?* Weinheim und Basel: Beltz, 38-53.
- Schoorl, Pieter (1992). Opvoeding in het gezin. In: Arjan Dieleman en P. Span (red.), *Pedagogiek van de levensloop*. Amersfoort: Acco.
- Schuster, Irene (1991). Familie en neue Lebensformen: Veränderungstendenzen und Entwicklungsperspektiven der jüngeren Generation. In: Volker Teichert (Hrsg.) *Junge Familien in der Bundesrepublik*. Opladen: Leske + Budrich, 29-52.
- Spruijt, Ed (red.) (1988). *Leven in een stiefgezin*. Amersfoort: Giordano Bruno.
- Spruijt, Ed & Marjo Gilgam (1988). Nieuwe stiefgezinnen, onderzoeksopzet. In: Ed Spruijt (red.) *Leven in een stiefgezin*. Amersfoort: Giordano Bruno, 18-43.
- Spruijt, Ed (red.) (1989). *Stiefgezinnen: gewoon of anders?* Amersfoort: Giordano Bruno.
- Stacey, Judith (1991). Backward toward the Postmodern Family. In: Alan Wolfe (ed.), *America at Century's End*. Berkeley: University of California.
- Swaan, Abram de (1979). *Uitgaansbeperking en uitgaansangst. Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding* (oratie). Amsterdam: Meulenhoff.
- Tillekens, Ger (1990). *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. Muiderberg: Coutinho.
- Trotha, Trutz von (1990). Zum Wandel der Familie. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 42, 3, 452-473.
- Verhellen, E., Spiesschaert, F., Catrijsse, L. (eds.) (1989). *Rechten van kinderen*. Arnhem: Gouda Quint BV.
- Weeda, Iteke (1985). De toekomst van het gezin in sociologisch perspectief. In: *De toekomst van het Westerse gezin* (KNAW, SWR, werkdocument nr.12).
- Winkels, Jeroen (1989). *Gezag in Nederland, 1970-1985*. Meppel: Krips Repro.
- Wouters, Cas (1990). *Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Yankelovitch, Daniel (1981). *New Rules: Searching for Self-Fulfillment in a World Turned Upside Down*. New York: Random House.
- Zeeger, Wil (1988). *Andere tijden, andere mensen*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Zinnecker, Jürgen (1985). Jugend der fünfziger Jahre - heute. Bd.3 *Jugendliche + Erwachsene '85*. Opladen: Leske + Budrich.